

ПОГЛЯДИ Б. Н. ЧИЧЕРІНА НА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто погляди Б. Чичеріна щодо місця інституту місцевого самоврядування в системі державного управління Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: держава, державна влада, земства, конституційна монархія, концепція охоронного лібералізму, місцеве самоврядування, самодержавство, централізація.

Рассмотрено взгляды Б. Чичерина относительно места института местного самоуправления в системе государственного управления Российской империи во второй половине ХІХ – начале ХХ века.

Ключевые слова: государство, государственная власть, земства, конституционная монархия, концепция охранительного либерализма, местное самоуправление, самодержавие, централизация.

The article considers the views of B. Chicherin a place of institute of local self-management in the system of government of Russian empire in the second half ХІХ – the beginnings of ХХ century.

Key words: state, state power, zemstvo, constitutional monarchy, the concept of guarding liberalism, of local self-government, autocracy, centralization.

Б. Чичерін (1828-1904 рр.) – відомий російський ліберал 60-70-х років ХІХ століття, історик, філософ, перший російський політолог, публіцист і суспільний діяч, автор концепції правової держави та громадянського суспільства, автор проекту еволюції одноособової влади царського самодержавства – займає особливе місце в політико-правовій думці другої половини ХІХ століття.

У зв'язку з цим особливу цінність набуває вивчення його точки зору щодо теоретичного обґрунтування лібералізму, в основі якого лежала ідея реформ «зверху» та місця інституту місцевого самоврядування в системі державного управління Російської імперії в умовах боротьби за модернізацію Російської імперії.

Актуальність теми визначається й тим, що багатий доробок Б. Чичеріна, особливо щодо місця інституту місцевого самоврядування в системі державно-політичного устрою Росії, комплексно не вивчався. Саме тому й виникає необхідність вивчення його концепції взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування, та використання цього досвіду в сучасних умовах розбудови української державності.

Деякі аспекти, поставленої у статті проблеми, вивчаються такими зарубіжними і

вітчизняними вченими, як В. Гарміза [1], О. Зінченко [3], В. Зорькин [4], Л. Іскра [5], В. Катаєв і М. Медоваров [7], С. Старра [18] та ін. Окреме місце автор приділив працям самого Б. Чичеріна [8-17].

Метою статті є політологічний аналіз поглядів Б. Чичеріна щодо місця інституту місцевого самоврядування в системі державного управління Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Б. Чичерін – основоположник державної школи, вважав себе прихильником і ідеологом «ліберального консерватизму», точніше ним була розроблена концепція «охоронного», або консервативного лібералізму, який був орієнтований на реформи з опорою на сильну владу. Б. Чичерін із цього приводу писав, що ціль лібералізму у встановленні в суспільстві законної свободи, а «правильний розвиток свободи забезпечується тільки сильним розвитком влади» [10, с. ХІ-ХІІ].

О. Зінченко, досліджуючи особливості формування світогляду Б. Чичеріна, писала, що він був «переконаний у лібералізації Росії і перетворення її на правову державу у формі конституційної монархії» [3, с. 8].

Однак погляди вченого формувались поступово і тому, скажемо, Б. Чичерін в 60-і роки – це ліберал, який виступає проти об-

меження самодержавної влади, в силу того, що так склалося історично. Але в 90-ті роки він вже пропагує необхідність обмеження самодержавства і запровадження законодавчого народного представництва.

Держава, вважає Б. Чичерін, була відправною точкою суспільного розвитку Росії ще з XV століття, про що і пише у своїй роботі «Обласні установи в Росії в XVII столітті» (1856 р.) [16].

Тільки державна влада, стверджує він у праці «Про народне представництво» (1866 р.), змогла «згуртувати неосяжні простори й розкидані народності в єдине державне тіло» [9, с. 356]. В «Росії законна монархія, – підкреслює Б. Чичерін, – була збирачем руської землі, живим втіленням єдності російського народу» [11, с. 289]. Саме тому російське самодержавство придбало таку міць, якої воно не мало «у жодній європейській країні й перед якою повинні були зникнути всякі представницькі установи» [9, с. 410].

Державу Б. Чичерін визначає як єдність народу, території й верховної влади. Держава у нього – це «союз народу, що живе під верховною владою» [8], коли в ньому встановлюється єдина постійна воля, що вважається волею всього союзу і якій підкоряються волі окремих членів. Сутність цих відносин – у з'єднанні вільних осіб, з яких кожне, з одного боку, є метою й центром своїх дій, а з іншого – визнає над собою панування вищого закону, що зв'язує його волю з волею інших.

Держава складається з наступних елементів: влада, закон, свобода, загальна мета, тобто ці елементи входять й в інші людські союзи, але вважає Б. Чичерін, держава відрізняється від інших союзів тим, що останні йому юридично підлегли. Система вищих органів управління Російською імперією складається з монарха, народу або його представників і аристократичних зборів, і «всі ці елементи, входячи в загальну організацію, повинні діяти згідно для досягнення загальної мети» [8].

Основним елементом держави Б. Чичерін вважає верховну (центральну) владу. Визначаючи її сутність, писав, що «влада є воля народу, що має право веліти», але в межах закону [8]. На думку вченого тільки центральна влада має відповідні владні функції і матеріально-фінансову базу для того, щоб найбільш ефективно вирішувати гострі соціальні питання в країні. Державі він віддає

провідну роль у проведенні реформ у Росії в 70-80-ті роки, тому що був переконаний, російське суспільство до політичної свободи ще не готово.

Що стосується місцевого управління, то воно, стверджував він, складається із двох початків – суспільного й урядового. «У державі повинен бути представлений належний простір урядовій діяльності і свободі громадян» [9, с. 391]. Б. Чичерін стверджував, що «основне політичне правило» полягає в тому, що місцеве управління повинне погоджуватися із центральним [9, с. 759], але варіанти такого погодження (взаємовідносин) можуть бути різними і повинні бути спрямовані на розвиток кожного елементу державного організму, а це можливо лише на шляху ослаблення «централізації й наданням більшої самостійності місцевому управлінню» [8], що на думку вченого тільки посилює владу, тому що створює зручність для життя.

Б. Чичерін наголошує на тому, що державна влада повинна мати на місцях власні органи управління, для того щоб впливати на місцеві справи [15, с. 263-264], тому за державною верховною владою залишається право контролю за місцевим самоврядуванням [15, с. 262-263]. Діяльність місцевих органів не повинна суперечити цілям уряду, а навпаки йому підкорятися і йти в ногу з ним [9, с. 517].

На думку вченого місцеве самоврядування нерозривно пов'язано з адміністрацією і є залежним від неї. Його не можна розглядати, як противагу самодержавству, тому що ефективно працююча муніципальна влада є предтечею вітчизняного парламентаризму [14, с. 30], «школою для самодіяльності народу» й практичною підготовкою до представницького порядку [9, с. 356].

Земствам, як органам, що обираються населенням і користуються його популярністю, він відводив роль збереження самодержавства, його підтримки. На його думку, місцеве самоврядування не самостійне, воно частина державного організму, а тому повинне мати тільки господарсько-адміністративні обов'язки і займатися місцевими господарськими справами (керування майном, коштами місцевого союзу, місцевою безпекою, місцевим добробутом (благоустрій міст і сіл, місцеві шляхи, санітарна поліція, медична допомога, місцеве продовольство) [8].

Органи місцевого самоврядування, керуючи місцевими справами, повинні бути автономними і мати право *«видавати обов'язкові постанови для відповідної місцевості»*. В той же час він зауважував, що місцеві справи мають і державний інтерес, тому що *«добробут цілого залежить від добробуту частин»* [9, с. 759].

Розглядаючи взаємовідносини державної влади і місцевого самоврядування, Б. Чичерін підкреслював, що з точки зору практичного досвіду розмежування повноважень між державною владою і органами місцевого самоврядування повинно відбуватись у визначенні загальних державних і місцевих інтересів [8].

У той же час він був глибоко переконаний, що в організації місцевого самоврядування у державі, як і *«у всіх явищах державного життя, повторюється загальний закон, що чим менше єдності в суспільстві, тим зосередженіше повинна бути влада. Саме тому, централізація насамперед необхідна при створенні сильних держав»* [8].

У його концепції взаємовідносин між державною владою і місцевим самоврядуванням (земством), останнє є як би підмогою, допоміжним знаряддям для держави. Це відбувалось на нашу думку тому, що тільки в державі вчений бачив ту силу, яка здатна проводити реформи в Росії.

Його прихильність до сильної державної влади, дала можливість В. Гармизі вважати його прихильником державницької теорії [1, с. 86] і ворогом земства, який бажає поставити земство в залежність від коронних чиновників [1, с. 88], що не зовсім вірно. Б. Чичерін обґрунтовуючи залежність місцевого самоврядування від державної влади, обмежував цю залежність практичним досвідом, тому писав, що необмеженій монархії *«місцева свобода»* потрібна, вона протидіє безмірному пануванню бюрократії і її зловживанням [9, с. 519-520].

Це підтверджує й К. Кавелін, який писав, що Чичерін вороже ставився до самодостатньої бюрократії і говорив, що *«місцеві земські установи були дотепер просочені чиновницьким бюрократичним елементом; вони тільки по імені, за назвою були земські»* [6, с. 745].

Б. Чичеріна лякала бюрократизація земств, тому іноді він висловлювався і більш категорично: *«Хаос – от у цей час наслідок панування горезвісного земства»* [15, с. 140].

Насправді, Б. Чичерін зовсім не був ворогом земського самоврядування, підтримуючи концепцію незалежності земств від адміністративної влади, він вважав, що місцеве самоврядування допомагає готувати виборних до парламентаризму. Він писав *«залучення виборних від губернських земських зборів до Державної ради й публічності засідань останньої... Не маючи ще вирішального голосу суспільство звикне до обговорення політичних питань... З'єднання виборних з людьми, досвідченими в державних справах, скоріше може сприяти розвитку в них політичного змісту»* [14, с. 30-32].

Його теза *«ліберальні заходи та сильна влада» «передбачала формування дорадчого народного представництва та збереження самодержавства для завершення ліберальних реформ»* [3, с. 13], тому, коли уряд розпочав згортати реформи та здійснювати контрреформи, вчений *«дійшов висновку про необхідність запровадження законодавчого народного представництва, через застосування спочатку «дуалістичного правління», оскільки народ ще не мав політичного досвіду»* [3, с. 13].

В той же час Б. Чичерін був проти надання земствам політичного права. Проти автономії земств і створення всестанових волостей, вважаючи, що автономні територіальні одиниці в централізованій державі, де влада монарха завжди є *«твердим оплотом державного порядку й центром громадського життя»* [13, с. 65], не можливі.

Саме тому йому не подобалася англійська модель місцевого самоврядування, він був проти спроби децентралізації державної влади, а тому не підтримував погляди А. Токвіля, постійно нападаючи на нього, чим на думку американського історика С. Старра *«перевершив своїх супротивників у цих якостях»* [18, с. 83].

Аналізуючи погляди Б. Чичеріна на систему місцевого самоврядування в державі, треба зазначити, що він пропонував трьохступеневу структуру адміністративно-територіального поділу: громада – округ – область. Наголошуючи на тому, що *«центр ваги місцевого управління»* знаходиться на рівні громади й області, тобто там *«де місцеві союзи вступають у відносини з урядовою владою»* [8].

Даючи характеристику області і громаді, звертає увагу на те, що тільки в громаді люди

«мають спільні інтереси», а в області люди живуть «на досить значних просторах», тому такого тісного зв'язка не має. Державна влада (адміністрація), підкреслював він, повинна «погоджуватися з існуючим обцинним розподілом», але має право «визначати розподіл обласний». Область, на його думку, і є «дійсний центр місцевого управління у всякій значній державі» [8].

Саме тому Б. Чичерін пропонує зробити губернії, а не повіти, центром самоврядування, тому що, по-перше, губернія ближче до центрального уряду, по-друге, у повіті мало «елементів для гарної адміністрації».

Такими елементами він вважає дворянство, у руки якого і повинне потрапити місцеве самоврядування [15, с. 254-255]. Вчений вважає, що державне значення дворянства якраз і полягає у тому, що саме воно повинно керувати суспільними справами на місцях (дворянство є опорою земства), тому що в Росії не існує класу, здатного його замінити [15, с. 138]. Віддаючи провідну роль в земстві дворянству, Б. Чичерін якимось чином звертає увагу на дворянський становий егоїзм.

В той же час він не заперечує появу багатомільйонного середнього класу із селянства, перетворення його на економічно потужний та процвітаючий клас [3, с. 11] через ліквідацію сільської общини в Росії [5, с. 5-21], або буржуазії в умовах розвитку в Росії капіталізму і формування громадянського суспільства, коли «особисті й вільні елементи суспільства» досить розв'язуються, щоб стати опорою для держави [15, с. 139-140].

Б. Чичерін пропонує становий принцип вибору земств [15, с. 257-258], станове земство з адміністративно-господарським колом діяльності під твердим контролем уряду.

По суті справи – це і відбулося з прийняттям Положення 1864 р. Поміщики були виділені в окрему курію. Вводився й досить високий майновий ценз, причому на перший план висувалися інтереси дворян-землевласників, інтереси промисловців і селян поважалися мало. Переважний вплив на місцеві справи отримало дворянство, яке, наприклад, в Україні складало понад 70 % усіх членів земства [2, с. 139].

Ситуацію не змінило Положення про губернські і повітові земські установи 1890 р., яке почало розглядати земські установи як частину державного управління.

Розраховуючи на майбутнє самообмеження царської влади, Б. Чичерін був прихильником конституційної монархії, яка повинна становити природне й необхідне завершення перетворень, але для свого часу вважав самодержавство знаряддям ліберальних реформ і відкрито визнавав, що «поки що влада незалежна від громадян, [особисті] права їх не забезпечені від її сваволі» [9, с. 10].

Ще після скасування кріпосного права він запропонував громадськості та уряду програму поступового перетворення Росії на конституційну монархію в рамках еволюційного вдосконалювання трьох початків публічного управління: 1) самодержавного, 2) земського й 3) народно-представницького, у вигляді розширеної за рахунок делегованих земствами та дворянством представників до дорадчої державної ради.

Як пише О. Зінченко, для втілення в життя програми Б. Чичерін розробив «концепцію «охоронного лібералізму», тобто такого, що спрямовується на забезпечення активної громадської підтримки уряду, який здійснює прогресивні перетворення». Концепція органічно поєднувалася з тезою «ліберальні заходи та сильна влада», під «ліберальними заходами» розумілося безперервне реформування усіх сфер державної системи, а словосполучення «сильна влада» мало на увазі безкомпромісну боротьбу реформаторського уряду, як проти будь-яких революційних екстремістів, так і проти кріпосників, які налаштовані реакційно [3, с. 9].

В період згортання реформ Б. Чичерін відмічає низький розумовий і моральний рівень суспільства, який охопила «офіційна неправда» з усіх боків. «Висловлювання незалежних думок не допускалося, а лицемірні виливи відданості й любові стародавньою мовою холопів, що бажають підслужитися до пана, неслися до престолу, нітрохи не відповідаючи щирим почуттям тих, що писали» [17, с. 537]. «Величезна машина» бюрократії, без якої немислима необмежена монархія, демонструвала при Олександрі III недолік серйозної освіти й неймовірне падіння у моральному відношенні.

У цей період Б. Чичерін не тільки вдався до нелегальних методів боротьби (розповсюдження в масах рукописних творів, участі в нелегальних земських з'їздах, публікації праць за кордоном), але й почав стверджувати про необхідність негай-

ного обмеження абсолютизму конституцією та запровадженням повноправного двопалатного законодавчого органу, виступаючи за обмеження самодержавної влади (нагадаємо, що в 60-і роки він перебував серед тих, хто виступав проти її обмеження). Однак і в цьому випадку вчений дотримувався принципу поступовості у розвитку правової держави, пропонуючи необхідність застосування спочатку «дуалістичного правління», оскільки, за його переконанням, в країні не існували умови для негайного застосування «парламентського правління» [3, с. 9-10].

Як зазначає В. Зорькін, Б. Чичерін не був реакціонером, як і всі ліберали взагалі, тому що боровся за обмеження абсолютизму конституцією [4, с. 10]. В кінці XIX ст. Б. Чичерін писав: «Для всякого мислячого спостерігача сучасного російського життя очевидно, що головне зло, нас роз'їдає, полягає в тій безмежній сваволі, що царює всюди, і в тій мережі неправди, якою зверху до низу облутане російське суспільство. Корінь того й іншого лежить у бюрократичному керуванні, що, не зустрічаючи стримування, придушує всі незалежні сили й, більше й більше захоплюючи владу у свої руки, розтліває все російське життя» [17, с. 567]. Він переконаний, що «повернутися до нормального порядку можна тільки поклавши межю бюрократичній сваволі» [17, с. 568], логічно вважаючи, що поряд з обмеженням бюрократії, потрібен перехід до монархії обмеженої, тому що самодержавна влада в Росії виконала свої велике історичне значення.

Вчений пропонував скликати збори виборних (по дві-три особи від кожного губернського земства) і надати їм право обговорення законів і бюджету. Як зазначають російські дослідники В. Кітаєв і М. Медоварів «виникнувши як дорадчі, збори виборних повинні були перетворитися в законодавчий орган, який мав сенс тільки в тому випадку, якщо отримав відповідні права і був би «цілком незалежним органом, з вирішальним голосом у суспільних справах», являючи собою законодавчу владу обмежуючи «волю монарха» [7, с. 224].

Події кінця XIX – початку XX століття підтвердили переконання Б. Чичеріна в необхідності й невідворотності конституційної трансформації самодержавства. Але й показали, «що, якщо Росії призначено вступити на конституційний шлях, те це буде лише

тоді, коли сама верховна влада побачить у цьому суспільну потребу і по власному почину поведе її до політичної свободи» [13, с. 68].

Отже, теорія Б. Чичеріна повна протиріч, він бажає влади сильної, але в той же час щоб вона була ліберальною. З одного боку він розраховує на необмежене самодержавство на шляху «грамадянськості і освіти» [9, с. VIII], але з іншого бажає його обмеження через виборне представництво [9, с. X]. Вчений вважає верховну владу рушієм ліберальних реформ, говорить про підпорядкування земств центральній владі і про права цієї влади, хоча в той же час згадує про права й незалежність земств. Визнаючи користь самоврядування (земств), вважає, що лише самодержавство здатне подолати бюрократію, яка на той час була не стільки інструментом у руках уряду, скільки могутнім традиційним прошарком, що оточив владу.

Таким чином, в епоху великих реформ, в 50-х і 60-х роках Б. Чичерін виступав як ліберальний консерватор, рішуче борючись із крайностями ліберальної й радикальної суспільної думки, тому що вірив у реформаторську роль самодержавної влади. В роки реакції Б. Чичерін виступає як консервативний ліберал проти реакційної влади, в інтересах держави, захищаючи здійснені ліберальні реформи й вимагаючи від влади корінного перетворення державного ладу.

Підсумовуючи, треба зазначити, що відмінною рисою його концепції була переоцінка ролі держави у проведенні реформ і розвитку суспільства, тому він наполягав на необхідності збереження для Росії самодержавної форми правління, яка на його думку сприяє співробітництву земства і влади, від якої на практиці він чекає прояву якостей непогрішного судії.

Б. Чичерін вважав, що Російська імперія не готова до парламентського правління, тому що народ не має достатнього практичного досвіду місцевого самоврядування. Тому, визнаючи необхідність самоврядування (земств), Б. Чичерін відводив йому другорядну роль, як інституту, необхідного для зміцнення державної влади. Він не бачив у Росії іншого засобу для проведення реформ, крім сили держави, тому, наголошуючи на праві місцевих товариств займатися місцевими господарськими справами, наполягав на контролі уряду за ними.

Запропонована Б. Чичеріним концепція взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування враховувала історичний досвід Росії, і, власне кажучи, – це був російський варіант еволюційного руху Росії до правової демократичної держави, де поряд з міцною владою існує справжнє місцеве самоврядування.

Подальших розвідок потребує вивчення впливу поглядів Б. Чичеріна на проведення реформ в області державного управління в Російській імперії на початку ХХ століття. Практичне застосування його розробок (тези «сильної влади», «поступовості» процесу розвитку суспільства, «дуалістичного правління») при реформуванні державного устрою Росії у 1905-1907 роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гармиза В. В. Земская реформа и земство в исторической литературе / В. В. Гармиза // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 82-108.
2. Євтушенко О. Н. Земська реформа другої половини ХІХ століття в Російській імперії як компроміс між самодержавством і регіонами / О. Н. Євтушенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 65. Вип. 52: Політичні науки. – С. 137-141.
3. Зінченко О. В. Б. М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Зінченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 18 с.
4. Зорькин В. Д. Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины ХІХ – начала ХХ в. (Б. Н. Чичерин) [Текст]: монография / В. Д. Зорькин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 170 с.
5. Искра Л. М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме [Текст] / Л. М. Искра // Моск. гос. соц. ун-т. Фил. в г. Воронеже. – Воронеж: Истоки, 1999. – 194 с.
6. Кавелин К. Д. По поводу губернских и уездных земских учреждений: [Ст. из газ. «Санкт-Петербургские ведомости», 1864, №№ 49, 51, 53] // Кавелин К. Д. Собрание сочинений. – Т. 2: Публицистика. – СПб., 1898. – С. 735-778.
7. Китаев В. А., Медоваров М. В. Б. Н. Чичерин и его консервативные оппоненты накануне первой русской революции / В. А. Китаев, М. В. Медоваров // Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. – 2011. – № 1. – С. 222-229.
8. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. [Электронный ресурс]: Тома I-III. – М.: Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1894 г. / Б. Н. Чичерин // Режим доступа – <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/3948892/>
9. Чичерин Б. Н. О народном представительстве [Текст] / Б. Н. Чичерин. – [2-е изд.]. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1899. – ХХІV. – 810 с.
10. Чичерин Б. Н. Очерки Англии и Франции / Б. Н. Чичерин. – М.: К. Солдатенков и Н. Щепкин, 1858. – 357 с.
11. Чичерин Б. Н. Об общих началах европейской политики и в особенности о внешней политике России / Б. Н. Чичерин; Публ., [предисл.] и прим. М. А. Чепелкина // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах ХVІІІ – ХХ вв. Альманах. – М.: Студия ТРИТЭ; Рос. Архив, 2004. – [Т. ХІІІ]. – С. 285-330.
12. Чичерин Б. Н. Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина. Земство и московская дума / Б. Н. Чичерин; Под ред. М. Я. Цявловского. – М.: Север, 1934. – 358 с.
13. Чичерин Б. Н. Задачи нового царствования / Б. Н. Чичерин // Тайный правитель России К. П. Победоносцев и его корреспонденты: письма и записки. – М., 2001. – С. 53-68.
14. Чичерин Б. Н. Конституционный вопрос. [Рукопись 1878 г.] / Б. Н. Чичерин. – СПб.: Тип. Товарищества Печатного Станка, 1906. – 34 с.
15. Чичерин Б. Н. Несколько современных вопросов / Б. Н. Чичерин // Сборник статей / Издание К. Солдатенкова, – М.: Типография В. Грачева и комп. 1862. – 256 с.
16. Чичерин Б. Н. Областные учреждения России в ХVІІІ веке. [Текст] / Б. Н. Чичерин. – М.: Типография Александра Сытина, 1856. – 605 с.
17. Чичерин Б. Н. Россия накануне двадцатого столетия / Б. Н. Чичерин // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина ХХ века). – М., 2000. – С. 503-574.
18. Starr S. F. Decentralisation and Self-Government in Russia, 1830-1870. [Text] / S. F. Starr. – Princeton, N. J., 1972. – 386 p.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич